

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Психологія девіантних підлітків**»
вибіркових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 1 Соціально-психологічні особливості підліткового віку

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол №8 від 15.08.2023 р.)

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, доцент
Шиліна А.А.

Рецензенти:

1. Провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності Національної гвардії України науково-дослідного центру службово-бойової діяльності Національної гвардії України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Мацегора Я. В.

2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Чепіга Л. П.

.

План лекції.

1. Підлітки як соціально-демографічна група та їх особливості.
2. Соціально-психологічні особливості підліткового віку.
3. Акцентуації характеру підлітків.
4. Поведінка як психологічна і соціологічна категорія.
5. Критерії визначення понять «девіантна поведінка» і «девіантні підлітки».

Рекомендована література

Основна

1. Варій М.Й. Психологія особистості: навч. посібник Київ : Центр учб. літ., 2018. 591 с.
2. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. К.: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
3. Остапович В.П., Барко В.І., Ярема Н.Ю. та ін. Робота з дітьми з ознаками ризикованої поведінки: метод. рекомендації Київ: ДНДІ МВС України; Харків : Мачулін, 2017. 95 с
4. Психологічні аспекти ювенальної юстиції: навч. посібник уклад.: Л.І. Мороз, С.І. Яковенко, Ю.В. Меркулова, О.М. Пасько Одеса: ОДУВС, 2015. 228 с.

Додаткова

5. Павелків Р. В. Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл. К.: Кондор, 2011. 468 с.
6. Шиліна А.А. Психопрофілактика девіантної поведінки працівників поліції. Гл. 3, 3.4 // Психологія у професійній діяльності поліції: навч. посіб./ [О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець та ін.]; за заг. ред. В.В. Сокурєнко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 68 – 88

Інформаційні ресурси в Інтернеті

7. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
8. Пошукова система Springer <https://link.springer.com/>
9. Пошукова система Scirus <https://www.elsevier.com/>
10. Пошукова система Google books <https://books.google.com/>

Текст лекції.

1. Підлітки як соціально-демографічна група та їх особливості

Межі переходу від дитинства до дорослості досить умовні. Вікові категорії не завжди визначають лише віком й рівнем біологічного розвитку, а скоріше соціальним статусом особи. Основний зміст і специфічна відмінність підліткового віку полягає у переході від дитинства до дорослості у всіх напрямках розвитку дитини. Важливість цього віку в онтогенезі визначається

тим, що у ньому закладається загальний напрямок формування моральних і соціальних настанов особистості.

У психології підлітковий вік розглядають як стадію онтогенетичного розвитку між дитинством і дорослістю (від 11-12 до 16-17 років), яка характеризується якісними змінами, що пов'язані із статевим дозріванням і входженням до дорослого життя. У цей період індивід має підвищену збудливість, вразливість, які посилюються неусвідомленим, статевим потягом. Основним лейтмотивом психічного розвитку у підлітковому віці є становлення нової, ще недостатньо стійкої самосвідомості, зміни, спроби зрозуміти самого себе і свої можливості. У цьому віці відбувається становлення складних форм аналітико-синтетичної діяльності, формування абстрактного, теоретичного мислення.

Дуже важливе значення має відчуття приналежності, що виникає у підлітка до найближчого соціального оточення, цінність якого згодом стає основою для власних етичних оцінок. Варто зазначити, що у соціологічній та психологічній літературі немає однозначного підходу до визначення вікових меж підліткового віку і він описується під різними назвами: перехідний, пубертатний, отроцтво, негативна фаза віку статевого дозрівання, старший шкільний, тінейджерський вік тощо.

Американський психолог С. Холл ще у 1904 р. опублікував результати свого дослідження, де висунув теорію рекапітуляції, згідно з якою розвиток індивіда схематично відтворює і повторює історію людського роду, виявляючись у генетично запрограмованій послідовній зміні спадково зумовлених форм поведінки, почуттів і соціальних інстинктів. Особливості підліткового віку він асоціював із бурхливою перехідною епохою, «коли наші пращури вели кочове життя, билися, полювали, блукали на волі, шукали пригод». С. Холл вперше описав амбівалентність та парадоксальність підліткового віку, визначивши низку основних протиріч, що притаманні саме цьому періоду життя. Зміст підліткового віку він описує як кризу самосвідомості, подолавши яку, людина набуває індивідуальності.

С. Холла вважають засновником психології перехідного віку, оскільки він першим запропонував концепцію, що пояснює дане явище, та окреслив коло проблем, пов'язаних з цим віком. Німецький філософ, психолог Е. Шпрангер розглядав підлітковий вік усередині юнацького (у дівчат 13-19 років, у хлопців 14-21 років). Перша фаза цього віку - власне підліткова - обмежується 14-17 роками. Вона характеризується кризою, зміст якої полягає у вивільненні від дитячої залежності. Він розробив культурно-психологічну концепцію підліткового віку і описав три типи розвитку підлітка: - перший тип характеризується різкою, бурхливою кризою, коли отроцтво переживається як «друге народження», у результаті якого виникає нове «Я»; - другий тип розвитку - повільне, поступове зростання, коли підліток входить до дорослого життя без глибоких і серйозних зсувів у власному житті; - третій тип - процес розвитку, коли підліток сам активно та свідомо формує, виховує себе.

В. Мухіна зазначає, що у фізіологічному плані межі підліткового віку приблизно збігаються з навчанням дітей у 5-9,10 класах середньої школи й охоплюють вік від 11-12 до 14-15 років. Іноді фахівці продовжують цей вік до 16-18 років через індивідуальні особливості процесу соціалізації та інтеграції у доросле життя.

Специфічною особливістю підліткового віку є акселерація (від лат. *acceleratio* - прискорення) - прискорення соматичного та фізіологічного дозрівання підлітка, а також його розумового розвитку, коли виникають протиріччя між встановленими, традиційними соціальними умовами виховання та нормами поведінки, що, у свою чергу, є джерелом конфліктів та афективних форм поведінки. І. Донцов, Т. Драгунова, А. Кочетов, І. Мягков, Д. Фельдштейн, Г. Цукерман та ін. дійшли висновку, що підлітковий вік є періодом, коли починає виявлятися сформована потреба у самовихованні й проводиться активна робота над собою. Це вік становлення самостійності, формування почуття власної гідності, що відбиває потребу у самовизначенні й самоствердженні підлітка у середовищі дорослих. Між домаганнями і реальними можливостями є ще значні розбіжності та протиріччя. Підліток, з одного боку, не може відмовитися від своїх домагань, а, з іншого боку, не здатен помічати своєї обмеженості, що нерідко маскує під зовнішню незалежність. Американський письменник Р. Орбен найбільш важкими роками життя підлітка вважає вік 13-14 років, коли у нього з'являються сумніви щодо можливостей власної особистості, а почуття неповноцінності досягає максимуму.

Психологічні особливості підліткового віку, як зазначає А. Петровський, отримали назву «підліткового комплексу». Підлітковий комплекс включає: чутливість до оцінки сторонніх своєї зовнішності; здатності, умінні спілкуватися з крайньою самовпевненістю і висловлювати безапеляційні судження стосовно інших людей; уважність часом поєднується із зухвалістю; хвороблива сором'язливість - із розбещеністю; бажанням бути визнаним і оціненим іншими - з демонстративною незалежністю, боротьбою з авторитетами, загальноприйнятими правилами та ідеалами, з обожнюванням випадкових кумирів; чуттєве фантазування - із сухим мудруванням

Загальна характеристика соціально-психологічного і особистісного розвитку підлітка

Анатомофізіологічні зміни Підлітковий вік характеризується швидким, нерівномірним ростом і розвитком організму. Відбувається ствердіння скелету, вдосконалюється м'язова система. Однак нерівномірність розвитку серця і кровоносних судин, а також посилена діяльність залоз внутрішньої секреції часто спричиняють тимчасові розлади кровообігу, підвищення тиску, напруження серцевої діяльності, посилення збудливості, що виражається у нервозності, швидкій втомі, запамороченнях і підвищеному серцебитті. Нервова система підлітка ще не зовсім готова витримати сильні, тривалі подразники, часто перебуває під їх впливом у стані загальмованості або сильного збудження. Соціальна ситуація розвитку Основним соціальним середовищем підлітка є школа. На основі вищого, ніж у молодших школярів, рівня психічного та особистісного розвитку відбуваються докорінні зміни у змісті і співвідношенні

основних мотиваційних тенденцій особистості підлітка. На цьому етапі у дитини виникає специфічний комплекс потреб, що виражається у прагненні знайти своє місце у групі ровесників, вийти за межі школи та приєднатися до життя і діяльності дорослих. Своєрідність соціальної ситуації розвитку підлітка полягає у включенні його до нової системи стосунків, спілкування з дорослими та ровесниками, в опануванні нових соціальних функцій. Найголовніша зміна у соціальній ситуації розвитку підлітка породжена роллю в його житті групи ровесників. Соціальна ситуація розвитку підлітка особливо залежить від сім'ї, стосунків з батьками. Якщо ці стосунки враховують його потреби і можливості, вибудовуються на засадах взаємоповаги та довіри, підліток легко долає труднощі у навчанні і спілкуванні, активно набуває соціального досвіду. Провідна діяльність підлітка У підлітковому віці провідними видами діяльності є міжособистісне спілкування з дорослими і ровесниками, суспільно корисна праця і навчання, що позитивно позначається на розвитку психіки та особистості загалом. Це спілкування підлітка реалізується у взаємодії з різними представниками найближчого соціального оточення, їх роль у формуванні особистості неоднакова.

Якщо у спілкуванні з дорослими підліток засвоює суспільно значущі критерії оцінок, цілі та мотиви поведінки, способи аналізу навколишньої дійсності і способи дій, то спілкування з ровесниками є своєрідним випробуванням себе у сфері особистісної проблематики. Психологічні новоутворення підліткового віку Розвиток дорослості є процесом становлення готовності дитини до життя у суспільстві.

Він передбачає засвоєння суспільних вимог до особистості, діяльності, стосунків і поведінки дорослих. Спостерігаючи значні зрушення у своєму фізичному та статевому розвитку, відчуваючи свої можливості виконувати суспільно важливі справи у сім'ї і школі, підліток починає усвідомлювати, що він уже не дитина. У нього виникає специфічне ставлення до себе, він заперечує свою належність до дітей, прагне бути і вважатися дорослим. Це новоутворення виражає нову життєву позицію підлітка щодо людей і світу, визначає зміст й специфічну спрямованість його соціальної активності, систему нових прагнень, переживань та афективних реакцій. Постійна взаємодія підлітка з однолітками породжує у нього прагнення посісти належне місце серед них, що є одним із домінуючих мотивів поведінки та діяльності. Його потреба у самоствердженні настільки сильна, що задля визнання ровесниками підліток готовий поступитися своїми переконаннями, здійснювати вчинки всупереч своїм моральним настановам.

На думку Р. Байярда, характерною рисою цього віку є допитливість розуму, прагнення до пізнання, підліток жадібно прагне опанувати якомога більшу кількість знань, не звертаючи належної уваги на їхню систематичність. Підлітки спрямовують розумову діяльність на ту сферу, яка більше всього їх захоплює

Найбільш афективні бурхливі реакції виникають при спробі задіти почуття власної гідності. Пік емоційної нестійкості приходить у хлопців на вік 11-13

років, у дівчат - 13-15 років. Для підлітків характерна біполярність психіки: - цілеспрямованість, наполегливість та імпульсивність, нестійкість; - підвищена самовпевненість, безапеляційність у судженнях та вразливість, невпевненість у собі; - потреба у спілкуванні та бажання усамітнитися; - розбещеність та сором'язливість; - романтизм та цинізм, ощадливість; - ніжність, пестливість та жорстокість. Важливим етапом дозрівання підлітка є процес формування самосвідомості. У його основі лежить здатність людини відрізнити себе від своєї життєдіяльності, усвідомлено ставитися до своїх потреб і здібностей, потягів, переживань та думок.

Згідно теорії особистості Г. Фройд, у підлітків суб'єктивний образ «Я» складається у залежності від думки навколишніх. Обов'язковим компонентом самосвідомості є самооцінка. Часто у підлітків самооцінка неадекватна: вона або підвищена, або значно занижена. Формування особистості у хлопчиків і дівчаток відбувається порізно у інтелектуальному й емоційному плані. У хлопчиків яскравіше виражена здатність до абстрагування, значно ширше коло інтересів, але поряд з цим, вони «безпомічніші» у реальних життєвих ситуаціях. У дівчаток - більш розвинена словесно-мовна діяльність, здатність до жалю і переживання. Вони більш чуттєві до критики своєї зовнішності, ніж до критичних оцінок їх інтелектуальних здібностей. Підліток прагне до самостійності, але у проблемних життєвих ситуаціях він намагається не брати на себе відповідальність за прийняті рішення, і чекає допомоги з боку дорослих.

Л. Виготський зауважує, оскільки провідною у цьому віці є комунікативна діяльність, то спілкуючись, у першу чергу, зі своїми однолітками підліток отримує необхідні знання про життя. Дуже важливою для підлітка є думка про нього групи, до якої він належить. Сам факт належності до визначеної групи додає йому додаткової впевненості у собі. Позиція підлітка у групі, ті якості, які він здобуває у колективі, істотно впливають на його поведінкові мотиви. Ізольованість підлітка від групи, може викликати фрустрацію і бути чинником підвищеної тривожності.

У сучасній західній літературі широкого поширення набула концепція Е. Еріксона про кризу ідентичності як головної особливості підліткового віку (під ідентичністю розуміється визначення себе як особистості, індивідуальності). Автор називає цю кризу «ідентифікацією чи плутаниною ролей». Підліток активно «приміряє» на себе різні соціальні ролі, визначає вимоги, можливості й права, властиві кожному новому образу. Безумовно, у рольовому віялі будуть присутні й негативні об'єкти, саме існування яких може провокувати конфліктні ситуації. Тож, слід зазначити, що сутність «підліткового комплексу» складають властиві цьому віку і визначені психологічним особливостям поведінкові моделі - специфічні поведінкові реакції підлітка щодо впливу навколишнього середовища на нього. У своїх працях російський психолог Я. Гілінський зазначає, що соціальний статус підлітка мало чим відрізняється від дитячого. Для підлітка дуже важливо, щоб його дорослість була помічена оточуючими.

Цінність роботи для підлітка визначається її дорослістю, а уявлення про норми поведінки, що виникають у них, провокують обговорення настанов

дорослих, тому і виникають типові вікові конфлікти. Цей вік також являє собою особливий інтерес у зв'язку з тим, що для більшості підлітків ще не наступив момент самовизначення; не постала гостро проблема подальшого вибору - або одержувати середню освіту у школі й орієнтуватися у далекому майбутньому на вищий навчальний заклад, чи поєднувати освіту з одержанням професії у середніх спеціальних установах, таких як коледжі, технікуми і т. д.

Таким чином, велика група дітей знаходиться неначебто у стані «соціального спокою»: дорослі по відношенню до підлітка поводяться з ним як з дитиною, ще слабо ставляться вимоги відповідальності за вчинені дії та прийняті рішення. При майже сформованому характері підлітка, у нього ще не достатньо виявляються соціальні нашарування.

В. Абрамкін, В. Чеснокова вважають, що проекція сімейних взаємин і настанов виступають для підлітка у якості орієнтиру у повсякденному житті і міжособистісних контактах. Можна припустити, що у родинях, де підліток відчуває нестачу уваги дорослих, де немає довіри - формується почуття ворожості до усього навколишнього світу. З огляду на непросту соціально-економічну ситуацію у сьогодишньому суспільстві, її нестабільність і невпевненість більшості дорослих у завтрашньому дні - підвищений стан тривожності, на жаль, стає нормою.

Діти, які більш тонко відчувають атмосферу свого оточення, не можуть не прийняти це як природний стан. Скільки б протиріч підліткового віку не виокремлювали вчені, усі зазначають, що це вік соціалізації (входження у світ людської культури і суспільних цінностей) та індивідуалізації, тобто відкриття і ствердження свого унікального й неповторного «Я». Н. Курек виділяє провідний мотив підлітка: «Чим би не виділитися, аби виділитися», «запам'ятатися», що може провокувати агресивну поведінку. Варто зазначити, що прагнення підлітка до надзвичайних ситуацій, пригод, завоювання визнання, виміру меж дозволеного, розглядаються дорослими як поведінка, що відхиляється (В. Мухіна, Л. Філонов та ін.), а з погляду самого підлітка можуть вважатися «нормальними ситуаціями», відбиваючи пошукову активність підлітка й прагнення до розширення меж індивідуального досвіду. Таким чином, порушення поведінки і, відповідно, образу життя можуть бути наслідком кризи ідентичності (Ф. Дольто, Е. Еріксон та ін.).

Дослідники відзначають, що на поведінку підлітка впливають наступні особливості взаємин: положення «вигнання» у класі, нарікання з боку вчителів, ярлик девіанта у школі (А. Белкін, А. Лічко, В. Степанов та ін.). Можливо відчуження підлітків від школи відбувається внаслідок нетактовності, дратівливості вчителів стосовно підлітка, байдужості дорослих, у яких відсутні елементарні знання про причини і форми прояву педагогічної занедбаності. Б. Алмазов, М. Кондратьєв підкреслюють, що низький статус школяра у класі, неможливість індивідуалізуватися, а потім інтегруватися до колективу, незадоволена потреба самоствердитися у межах школи призводять до того, що підліток починає активний пошук інших співтовариств, де він міг би компенсувати особистісні невдачі.

Підліток, прагнучи знайти повагу і визнання своєї незалежності, тяжіє до участі у спортивних, музичних, інших академічних чи неформальних групах. У підлітків, які включаються до діяльності вуличних груп, що складаються стихійно і негативно впливають на них, часто формуються асоціальні інтереси, прагнення до дорослих форм поведінки: ранній сексуальний досвід, групове вживання наркотиків, алкоголізація (І. Двойменний, Ю. Чуфаровський).

Поява девіантних поведінкових реакцій підлітків може бути наслідком загострень, акцентуацій характеру (А. Лічко, А. Реан). Якщо раніш акцентуації вважалися аномалією особистості, то тепер вони розглядаються як критерій норми, оскільки характерні для 90 % підлітків (В. Іванов). Т. Ковальова, О. Степанова звертають увагу на те, що якщо у підлітків посилюється роль споживачів, виникають правопорушення, які носять незавершений «дитячий» характер, оскільки скоюються через бешкетництво, цікавість, невмотивовану агресію.

Це такі правопорушення, як викрадення автотранспорту, оволодіння предметами молодіжної моди (одяг, гроші, алкогольні напої, тютюнові вироби тощо). Одержуючи речі у особисте володіння, підліток підвищує свою цінність у власних очах і в очах однолітків. Сьогодні, коли в Україні виявляється тенденція формування «суспільства споживання», «майнові апетити» підлітків швидко зростають. Здавалося б, звичайні речі - середовище існування, умови духовного і фізичного розвитку, бажана і необхідна власність, однак «суспільство споживання» пропонує підлітку необмежене і регулярне відновлення безлічі речей, що не впливають на його духовний розвиток і не є обов'язковими для його благополучного буття

2. Соціально-психологічні особливості підліткового віку

Соціально-психологічні особливості перехідного віку накладають свій відбиток на поведінку підлітків, створюють своєрідні вікові моделі поведінки, формують «специфічно-підліткові поведінкові реакції на взаємодію з оточуючим світом», які є основою для формування більш стійких за своєю природою девіантних форм поведінки.

До числа реакцій, властивих переважно підліткам, належать:

1. Реакція емансипації. У основі реакції лежить властива для підлітків потреба у звільненні від контролю та опіки дорослих, протест проти встановлених правил і порядків, прагнення до незалежності, самостійності та самоствердження себе як особистості. У залежності від характеру поведінки В. Ковальов виділяє реакцію явної та прихованої емансипації. Реакція явної емансипації характеризується грубістю, впертістю, прямим ігнорування думок і розпоряджень дорослих, існуючих порядків та традицій. Реакція прихованої емансипації характеризується злидарством, статевою свободою, створенням неформальних асоціальних груп тощо.

2. Реакція групування з однолітками. Група однолітків є для підлітка, по-перше, важливим джерелом інформації; по-друге, новою формою

міжособистісних відносин; по-третє, являє собою новий специфічний вид емоційних контактів, що неможливі в сім'ї, мова йде про неформальні, стихійно сформовані групи. На думку А. Лічко, ступінь впливу неформальної групи на поведінку підлітка зумовлена, з одного боку, його індивідуальними психологічними особливостями, з іншого - структурою і соціальною спрямованістю групи. Окрім властивостей особистості і групи визначену роль у цьому плані відіграє те місце, яке займає підліток у складній ієрархії внутрішньо групових взаємовідносин.

3. Реакція захоплення (хобі-реакція). Захоплення - це стійкий інтерес до чого-небудь, що найчастіше супроводжується такими складними почуттями, як натхнення, закоханість тощо. Для багатьох підлітків захоплення - це засіб самовираження, досягнення престижного статусу у своєму середовищі, або ж спосіб відійти від дійсності, конфліктних взаємовідносин у родині, школі.

4. Реакції, що обумовлені сексуальним потягом. Провідна роль у формуванні таких реакцій належить підвищеному, але недостатньо диференційованому статевому потягу. Для підліткового віку характерні сексуальні фантазії, що супроводжуються мастурбацією, роздумами на сексуальні теми, захопленням літературою, в якій описуються еротичні сцени, і кінофільмами «про любов». При неправильному статевому вихованні сексуальні переживання і статева активність підлітків стають настільки інтенсивними, що поглинають всі інші інтереси і є однією з причин порушень поведінки неповнолітніх.

5. Реакції, що зумовлені особливостями формування свідомості. До таких реакцій слід віднести реакції, що пов'язані з підвищеним інтересом до своєї зовнішності (хвилювання з приводу особливостей зовнішності та фізичного розвитку), та реакції, що пов'язані з підвищеною увагою до свого внутрішнього світу (самоаналіз, оцінка розумових здібностей і моральних якостей).

Перелічені типи реакцій недостатньо мірою відображують їх розмаїття, найчастіше зустрічаються змішані реакції, що ще раз акцентує увагу на багатогранності особистості й складності її взаємовідносин із зовнішнім середовищем. Дослідження В. Ковальова, А. Лічко свідчать, що реакції протесту найчастіше виявляються у недисциплінованості, хуліганстві, агресивних діях, жебрацтві, суїциді; реакції емансипації супроводжуються злидарством, пияцтвом, вживанням наркотиків, статевою свободою; реакції групування проявляються у правопорушеннях, пияцтві; реакції захоплення - у крадіжках, спекуляції, шахрайстві; реакції, що зумовлені сексуальним потягом, - у ранніх статевих зв'язках, сексуальних девіаціях тощо. К. Хорні, Г. Саліван, Д. Боулі серед причин девіацій визначають дефіцит емоційних контактів, сімейного спілкування з батьками. А. Бандура розглядає відхилення у поведінці як наслідок втрати дитиною узгодженості з власними почуттями і неможливості самореалізуватися в умовах зловживання батьками покараннями, жорстким ставленням до дітей тощо. Д. Нурко, Р. Блатчлі виділили наступні чинники підвищеного ризику девіантної поведінки: сімейна девіація, рання девіантна активність самого індивіда, вживання психоактивних речовин чи належність до

девіантної групи. Соціологічні дослідження показали, що в процесі реформування у підлітків відбулася зміна цінностей. Значно ослабла повага до таких цінностей як «дисципліна», «самоконтроль», «безкорисливість», «самовідданість».

Зросло позитивне ставлення до цінностей «свобода від авторитетів», «визнання особистості», «автономія», «самореалізація», «особиста недоторканність» (Л. Рубан). Підбиваючи підсумки соціологічних досліджень з приводу з'ясування соціально-психологічних властивостей і рис сучасних підлітків та їх впливу на розповсюдження девіантної поведінки, слід зазначити єдність думок закордонних і вітчизняних вчених про важливість сімейного виховання (А. Адлер, Т. Бондар, Дж. Боулбі, В. Брутман, А. Варга, І. Лангмейер, Л. Лісіна, Л. Царегородцева, Р. Шпіц та ін.), оскільки родина завжди вважалася провідним агентом соціалізації індивіда у суспільстві (П. Кенкман, Е. Саар, М. Тітма).

У родині формуються не лише соціально значущі якості особистості, а й властиві їй оцінні критерії; вплив родини на підлітка сильніше, ніж вплив школи та суспільства в цілому. На думку Т. Ковальова та О. Степанова, у сучасному світі речі можуть стати розбещувачем підлітків з багатьох причин, зокрема, виступаючи: 1) як основна цінність, що спонукає мотивацію й уявлення про повноту життя; 2) як фетиш, що перетворює його на «раба» речей; 3) як засіб формування залежності від батьків, спонукаючи тим самим до заздрості й агресії. Л. Волинець, В. Городяненко, Д. Забзалюк, С. Завражин, Є. Луценко, В. Лазаренко, Н. Макшанцева, Г. Святненко, Л. Сокурянська вказують на те, що у сучасних умовах порушена регулююча і контролююча роль соціальних інститутів; порушена ієрархія життєвих потреб: фізіологічних, у самозбереженні, визнанні й престижі, у самореалізації.

Це стало можливим тому, що соціальні інститути втратили своє призначення - звільняти громадян від прояву безладної активності, перенапруги свідомості у зв'язку з невпинним прийняттям рішень у ситуації нестабільності і невизначеності; призупинилося формування потреб й інтересів членів суспільства, їхніх нормативних установок, зразків соціальної діяльності. Не можна заперечувати і негативний вплив засобів масової інформації на пропаганду сексуальної розбещеності серед молоді, як підкреслюють М. Цілуйко та Л. Філонов, частотність повідомлень про безкарність «замовлених» вбивств, про всесильність мафії, відсутність реакції суспільства знижують чутливість населення до відхилень, а повторювані конструкції закріплюються як найбільш доцільні зразки поведінки.

Не можна також не погодитись з Л. Рубаном, який зазначає, що порушення соціального контролю призводять до криміналізації конфліктів. Невизначеність у критеріях і межах дозволеного, відсутність ясних процедур і засобів відповідальності за вчинене сприяє розширенню девіантної поведінки.

Рецидив масової девіації у найгострішій формі виступає як злочинність, зазіхання на соціальнополітичні та моральні підвалини суспільства, особисту безпеку і благополуччя його громадян. Більшість як вітчизняних (С. Белічева, В.

Ковальов, М. Кондратьєв, В. Мясіщев, В. Пирожков та ін.), так і закордонних учених (А. Бандура, Г. Гроссман, І. Лангмейер, З. Матейчек та ін.) вважають, що зовнішні впливи середовища визначають поведінку дитини, «переломлюючи» її через внутрішні умови (індивідуальні особистісні властивості, якості), формування яких залежить від взаємодії спадкоємних передумов з усіма умовами оточення.

3. Акцентуації характеру підлітків

Негативні передумови та умови розвитку підлітка спричиняють відхилення у становленні його особистості, зокрема, у виникненні акцентуацій характеру, які дуже поширені у цьому віці. Акцентуаціями є індивідуальні риси особистості, які за сильної вираженості, несприятливих умов можуть набувати патологічного характеру, руйнувати цілісну її структуру. Акцентуація характеру може виявлятися по-різному і різною мірою відповідати прийнятим у суспільстві моральним нормам. Якщо реальна поведінка підлітка перебуває у непримиренному конфлікті з цими нормами, а сам він проявляє несприйнятливність впливу дорослих, є всі підстави вважати його важковиховуваним.

Однак не всі акцентуовані підлітки є педагогічно занедбаними. Типології акцентуацій характеру ґрунтуються на клінічному (психіатричному) і психологічному підходах. Клінічний підхід передбачає гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астено-невротичний, сенситивний, психастенічний, шизоїдний, епілептоїдний, істероїдний, нестійкий типи акцентуацій характеру (типологія А. Лічко); психологічний - гіпертимний, циклоїдний, лабільний, астеноневротичний, сенситивний, тривожно-педантичний, інтровертований, збудливий, демонстративний, нестійкий типи (типологія К. Леонгарда).

Гіпертимний тип акцентуації характеру підлітків.

Основною ознакою осіб, які належать до цього типу, є постійно піднесений настрій, який лише зрідка змінюється спалахами агресії. Вона може бути викликана негативним впливом оточуючих, особливо намаганням різко придушити бажання і наміри підлітка, підкорити його своїй волі.

Циклоїдний тип акцентуації характеру підлітків.

Цей тип акцентуації характеру найчастіше спостерігається у старшому підлітковому і ранньому юнацькому віці. Його особливістю є періодичне (від кількох тижнів до кількох місяців) коливання настрою і життєвого тону. У період піднесення настрою циклоїдним дітям властиві ознаки гіпертимного типу.

Під час спаду настрою різко знижується контактність, підлітки стають мовчазними, песимістичними. Навіть незначні неприємності, спричинені зниженням працездатності, вони переживають дуже важко. На зауваження і докори дорослих можуть відреагувати роздратуванням, грубістю і гнівом, ще більше при цьому засмучуючись.

Підлітки з такою акцентуацією характеру надто вразливі до кардинального руйнування життєвого стереотипу (зміни місця проживання і навчання, втрати друзів і близьких).

Лабільний тип акцентуації характеру підлітків.

Характеризується він мінливістю настрою, який, передусім, залежить від зовнішньої ситуації. Певною мірою ця риса притаманна всім підліткам, тому свідченням акцентуації лабільного типу є надто різка зміна настрою за незначного для цього приводу (непривітний погляд випадкового співрозмовника, ненавмисне сказане кимось неприємне слово, навіть звичайний жарт, комплімент). У таких підлітків спостерігається то абсолютно оптимістична, то вкрай песимістична налаштованість на майбутнє, свої перспективи.

Астено-невротичний тип акцентуації характеру підлітків.

Основними ознаками цього типу є підвищена фізична та психічна втомлюваність, дратівливість, схильність до іпохондрії (хворобливого стану, який характеризується надмірною увагою до свого здоров'я). Особливо втомлюється підліток під час розумової роботи. Саме ослабленість породжує підвищену збудливість, заважає орієнтуватись в ситуації. Афективні спалахи у поведінці спричинені наростанням роздратованості у моменти втоми. Однак, зірвавшись, астено-невротик швидко втрачає сили.

Наприклад, якщо сусід по парті штовхнув його, у відповідь підліток з зазначеним типом акцентуації характеру з образливим криком б'є його книжкою і, виявившись у всьому винним, плаче за дверима. Педагог мусить враховувати те, що інші учні можуть провокувати астено-невротика на подібні реакції, щоб порушити хід уроку. Тому карати дитину з такою акцентуацією не можна.

Сенситивний тип акцентуації характеру підлітків.

Особи, які належать до цього типу, надзвичайно вразливі, боязливі, у них різко виражене почуття власної неповноцінності. Школа лякає їх великою кількістю людей (однолітків, молодших, старших), шумом, бійками на перервах, але, звикнувши до класу і навіть страждаючи від деяких учнів, вони, однак, з небажанням переходять в інший.

Навчаються такі підлітки, як правило, старанно, але соромляться відповідати перед учнями класу, бояться помилитися, викликати сміх. Часто вони приховують свої знання, щоб однолітки не вважали їх вискокками чи надто зразковими учнями. Рівень контактності сенситивних підлітків нижчий середнього. Вони надають перевагу вузькому колу друзів, рідко конфліктують, оскільки переважно займають пасивну позицію, образи тримають у собі.

Для них характерні альтруїстичність, співчутливість, радість за чужі успіхи, почуття обов'язку, сумлінність. У них рано формуються високі моральні та етичні вимоги до себе та оточення.

Тривожно-педантичний тип акцентуації характеру підлітків.

Підлітки, котрі належать до цього типу, є нерішучими, схильними до роздумів, самоаналізу, тривожної підозрілості. У них легко виникають нав'язливі страхи, думки та уявлення. Нерішучість у роздумах і діях тривожно-

педантичної дитини взаємопов'язані. Необхідність самостійного вибору може спровокувати тривалі й нестерпні їх вагання. Нерішучість часто спричинює гіперкомпенсацію, формами якої можуть бути раптова самовпевненість, безапеляційність у судженнях, поспішні дії в ситуаціях, які вимагають розважливості і обережності. Невдачі, що трапляються внаслідок таких дій, тільки посилюють нерішучість і сумніви.

Інтровертований тип акцентуації характеру підлітків.

Суттєвими ознаками таких підлітків є замкненість, відстороненість від навколишнього світу, нездатність чи небажання встановлювати контакти з людьми, знижена потреба у спілкуванні. У інтровертованих підлітків часто поєднуються суперечливі риси особистості та поведінки: холодність і надмірна чутливість, упертість і податливість, настороженість і легковірність, апатична бездіяльність і наполеглива цілеспрямованість, надмірна прив'язаність і невмотивована антипатія, раціональні судження та нелогічні вчинки, багатство внутрішнього світу та обмеженість його зовнішніх проявів. Усе це свідчить про відсутність у структурі особистості інтровертованого підлітка внутрішньої єдності.

Збудливий тип акцентуації характеру підлітків.

Підлітки цього типу часто мають поганий настрій, вони здебільшого є похмурими, роздратованими, озлобленими, навіть агресивними. Їхня інтелектуальна сфера, як правило, інертна (невправна, млява). Занижена мотивація до навчальної діяльності часто поєднується у них з досить високими претензіями до оцінок. Вони можуть виборювати високі оцінки найрізноманітнішими способами: підлецуванням до вчителя чи, навпаки, конфліктами з ним. За таких умов педагог повинен надавати їм змогу заслужено отримувати високі оцінки (реалізуючи принцип диференціації та індивідуалізації у навчанні), водночас доброзичливо аргументувати поставлену оцінку, яка не відповідає їхнім очікуванням та уявленням.

Демонстративний тип акцентуації характеру підлітків.

Підліткам, у яких переважають ознаки цього типу, властиві егоцентризм, безмірне прагнення уваги і співчуття до себе. Їх ставлення до навчання залежить від того, наскільки воно сприяє задоволенню їхньої головної потреби - домогтися визнання, виокремитися серед учнів. За розвиненого інтелекту рівень успішності таких дітей переважно середній, а ставлення до предметів вибіркове.

Вищою є їх успішність із предметів, які викладають учителі, котрі зуміли налагодити добрі стосунки з ними, і навпаки. Свої невдачі у навчанні демонстративні підлітки виправдовують впливом зовнішніх обставин. Нестійкий тип акцентуації характеру підлітків. Для підлітків, які репрезентують цей тип, характерна, передусім, патологічна слабкість волі. Проявляється вона у навчанні, праці, виконанні різноманітних доручень, обов'язків. Їх соціальна поведінка більш залежить від впливу людей, які їх оточують, ніж від них самих. Особливо небезпечна для таких дітей зміна життєвої ситуації, наслідком чого часто є відсутність контролю за їхньою поведінкою, а це дає змогу максимально виявитися їхнім лінощам.

Виникнення акцентуацій характеру, прояви специфічної для них поведінки є наслідком впливу спадкових, психологічних і соціальних факторів, серед яких найважливішими є:

1. Умови виховання. Розвиток певної акцентуації характеру, негативних тенденцій у поведінці підлітка часто спричиняють безконтрольність або домінуюча надмірна опіка дорослих, жорсткі стосунки, надмірність вимог і очікувань стосовно дитини, страх втрати її, дефіцит любові і спілкування з підлітком та ін.

2. Перешкоди у діяльності. Деякі ознаки акцентуацій характеру підлітків проявляються тоді, коли їм доводиться долати перешкоди у діяльності, спрямованій на задоволення особисто значущих потреб. Авторитарний стиль спілкування у школі, домінування методів примусу в навчанні є недопустимими, оскільки можуть спровокувати конфліктні ситуації, найрізноманітніші форми дезадаптивної поведінки підлітків - нехтування чи незнання норм соціальної взаємодії. Школа має забезпечити максимальний простір для вільної і природної самореалізації особистості учня. Однак його свобода не повинна загрожувати безпеці й психологічному комфорту інших учнів, перешкоджати здобуттю ними повноцінної освіти.

3. Когнітивна криза. Розширення сфери діяльності і взаємодії підлітка з оточуючими значно випереджає його психологічну компетентність. Тому часто виникають зовнішні і внутрішні бар'єри у діяльності та спілкуванні, що спричинює психологічні зриви. Важливим напрямом запобігання акцентуації характеру підлітка є його психологічна освіта (психологія особистості, пізнавальних процесів, спілкування).

4. Дисгармонійність Я-образу. Сутністю цього фактору є неадекватні та суперечливі уявлення про себе, а також неадекватні самооцінка і рівень домагань, комплекс неповноцінності.

5. Несформованість спонукальної сфери. Йдеться про відсутність стійких інтересів і цілей, несформованість соціально цінних потреб і норм, невміння адекватно задовольняти актуальні потреби, одержувати справжнє задоволення тощо.

6. Спадкові ознаки. До цього фактору належать тип нервової системи, захворювання нервової системи, фізичні вади, спадкові та хронічні хвороби.

4. Поведінка як психологічна та соціологічна категорія

У науковій літературі термін «поведінка» широко використовується для визначення виду та рівня активності людини поряд з такими її проявами, як діяльність, пізнання, спілкування. У сучасному психологічному словнику поведінка визначається як «притаманна живим істотам взаємодія з оточуючим середовищем і внутрішньою активністю». Під зовнішньою активністю розуміють будь-які зовнішні прояви: рухи, дії, вчинки, висловлювання, реакції тощо. Внутрішніми складовими поведінки вважають: мотивацію, цілепокладання, емоційні реакції, процеси саморегуляції.

Поведінка у філософії тлумачиться як взаємодія з оточуючим середовищем, що притаманна живим істотам і опосередкована їх зовнішньою (рухомою) і внутрішньою (психічною) активністю. Термін «поведінка» можна застосовувати як до окремих індивідів, так і до їх сукупностей. Філософія включає поведінку у предмет свого вивчення з метою виявлення загальних та специфічних закономірностей і механізмів взаємодії матеріальних систем з оточуючим середовищем, визначення ролі біологічних форм відображення і свідомості людини в регуляції поведінки.

У соціології під поведінкою розуміють форму діяльності людини, реакцію на соціальне середовище чи на дію іншої людини, що опосередкована індивідуальними особливостями і внутрішньою активністю особистості.

Головною ознакою поведінки людини є її соціальність, оскільки вона формується та реалізується у суспільстві. В цілому поведінка особистості відображає процес її соціалізації - інтеграції до соціуму. Саме тому, за словами Дж. Уотсона, серед загальних характеристик поведінки слід визначити наступні: умотивованість (внутрішня готовність діяти, що спрямована потребами та цілями); адаптивність (відповідність провідним вимогам соціального середовища); автентичність (відповідність поведінки індивідуальності, її природність для даної особистості); продуктивність (реалізація свідомих цілей); адекватність (узгодженість з конкретною ситуацією). Охарактеризувати дії людини, а відповідно і саму поведінку, визначивши такі її ознаки як рівень активності, емоційну виразність, динамічність, стабільність, усвідомленість, гнучкість, довільність.

Соціальна поведінка людини тісно пов'язана з соціальними програмами і ціннісними настановами, що зафіксовані у матеріальній і духовній культурі будь-якого суспільства. Вона регулюється не тільки індивідуальною і суспільною свідомістю, а й соціальними інститутами, правовими нормами, мораллю, політикою. Поведінка людини багаторівнева і багатоструктурна, тому не може бути повною мірою розкрита у будь-якій одній конкретно науковій моделі поведінки. Її пояснення можливе лише на основі комплексного підходу.

5. Критерії визначення понять «девіантна поведінка» та «девіантні підлітки»

Термін «*девіантна поведінка*» походить від «*девіантність*» (лат. *deviatio* - відхилення). На думку російського психолога О. Змановської, існування терміну «девіантна поведінка» підтверджує той факт, що дилема «свобода чи необхідність», навіть всупереч очікуванням суспільства, є предметом особистого вибору кожної людини. У соціологічному словнику термін «девіантна поведінка» визначається як «вчинки, діяльність людей, соціальних груп, які не відповідають встановленим у даному суспільстві нормам або визнаним шаблонам і стандартам поведінки. Спрямованість порушень може бути різною. Вони можуть охоплювати як корисні відхилення від норми, так і дезорганізуючі вчинки. Для того, щоб індивідуальні негативні відхилення набули якості

соціальних, потрібні деякі умови: 1) однакова спрямованість таких відхилень у подібних групах людей в однакових умовах; 2) близькість або навіть єдність причин, що детермінують їх появу; 3) наявність певної повторюваності, стійкості вказаних явищ. Тобто, девіації - це не випадкові факти, а процеси, які набули певного поширення у суспільстві або виявляють до цього тенденцію».

Я. Гілінський, І. Кон, В. Степанов під девіантною поведінкою розуміють:

- 1) вчинок, дію людини, що не відповідає нормам (стандартам, шаблонам), які офіційно встановлені або які фактично склалися у даному суспільстві;
- 2) соціальне явище, яке відбито у масових формах людської діяльності, не відповідає нормам, які офіційно встановлені або фактично склалися у даному суспільстві.

У першому значенні девіантна поведінка розглядається радше як предмет психології, педагогіки, психіатрії. У другому - як предмет соціології та соціальної психології. Звісно, таке розмежування відносне, оскільки вихідним для його розуміння є поняття «норма».

Термін «девіантна поведінка» використовується не лише для позначення дій конкретної особи, а й для описання визначених соціальних явищ. Якщо у першому випадку мова йде про «відхилення у поведінці особистості», то у другому - про «соціальні відхилення». Ці терміни нерідко ототожнюються, але виникає необхідність їх розмежування.

Етнокультурний підхід розглядає девіації крізь призму традицій визначеного суспільства: девіантом вважається той, чия поведінка відрізняється від норм, прийнятих у його мікросоціумі.

У межах гендерного підходу девіантною поведінкою вважається гіперрольова поведінка, зміна сексуальних орієнтацій.

Професійний підхід у оцінці норм поведінки і девіацій базується на уявленні про існування професійних та корпоративних стилів поведінки і традицій. Професійна норма - це технічний стандарт, модель поведінки типового представника професії, порушення якої розглядається як

Психологічний підхід розглядає девіантну поведінку у зв'язку з внутрішньоособистісним конфліктом, деструкцією, блокуванням особистісного зросту і деградацією особистості.

Представники феноменологічного підходу (С. Бадмаєв, В. Захарчук) вважають, що за відхилення може бути прийнято поведінку, яка «не відповідає віковим шаблонам і традиціям, що є наслідком акселерації, гетерохронності розвитку. Наявність стандарту, що фіксує риси дитини визначеного хронологічного віку, дозволяє розглядати кожен окрему дитину як варіант, що більш чи менш відхиляється від основного типу».

У межах психіатричного підходу (С. Белічева, А. Лічко, О. Попов) девіантні форми поведінки розглядаються як передхворобні риси особистості, що сприяють формуванню тих чи інших розладів та захворювань. У зв'язку з цим Н. Макшанцева визначає, що девіантна поведінка поділяється на дві групи:

1. *Поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я*, тобто наявність у людини явної або прихованої психопатології. Цю групу, поперше,

складають особи, яких умовно можна віднести до третьої зони характерів, тобто астеніків, шизоїдів, епілептоїдів та інших психічно ненормальних людей. По-друге, до цієї групи відносяться і особи з акцентуйованими характерами, що теж страждають психічним відхиленням, але у межах норми.

2. *Поведінка, що відхиляється від моральних норм людського загалу* і, що виявляється у різних формах соціальної патології - пияцтві, наркоманії, проституції та ін. Подібний вид девіантної поведінки виражається у формі провин або злочинів. Якщо ці провини незначні і не наносять значної шкоди суспільним відносинам, то особи, що їх скоїли піддаються покаранням трудового чи адміністративного права. Правоохоронні органи у особі міліції і судових органів застосовують до девіантів заходи примусового характеру (адміністративний арешт, штраф та ін.), а соціальні і медичні служби здійснюють комплекс заходів задля їх соціальної і психічної адаптації.

Слід зазначити, що з позицій самого підлітка деякі вікові та особистісні особливості дозволяють розглядати поведінку, яку вважають дорослі такою, що відхиляється, «нормальними» ігровими ситуаціями, які відображають прагнення до незвичайних ситуацій, завоювання визнання, «дослідження» меж дозволеного (В. Мухіна, Л. Філонов). Пошукова активність підлітка лежить у основі розширення меж індивідуального досвіду. Х. Ремшмідт відмічає, що у період дорослішання важко провести межу між нормальною та патологічною поведінкою. На думку В. Кондрашенко, О. Крушельницької, девіантом можна назвати того підлітка, який «не просто одноразово і випадково ухилився від норми поведінки, а постійно демонструє девіантну поведінку, яка носить соціально-негативний характер».

Девіантами також можна вважати обдарованих дітей, оскільки вони теж різко вирізняються від однолітків. Невипадково Д. Сімонтон та Ф. Фарлі відмічали суттєву близькість творчої та девіантної особистості (особливо з аддиктивною поведінкою). В. Сухомлинський, А. Макаренко підкреслювали, що «важкий» підліток - це лише незрозумілий для дорослих, а той який не догоджає їм.

Доволі цікавим є підхід С. Немченка, який, аналізуючи девіантну поведінку старшокласників, виділяє 11-ть типів підлітків-девіантів:

1) *Обраний тип*. Самовпевнені підлітки, які переконані у власних здібностях, не мають сумнівів, що вони унікальні та геніальні, мають особливе призначення у світі. Їх основна риса - зірковість, породжена самоповагою. Слабка функція логіки не дає можливість представникам зазначеного типу відмежувати головне від другорядного. Часто такі підлітки керуються миттєвими настроями, їх невгамовна енергія розпорошується на дрібниці, а коли справа доходить до головного, вже не залишається сил і терпіння довести її до кінця. Однією з характерних рис осіб зазначеного типу є міжособистісна експлуатація - вони вдало маніпулюють іншими, використовуючи їх здібності і переваги для досягнення мети.

Формами девіантної поведінки таких підлітків, як правило, можуть виступати схильність до алкоголізму, вживання наркотиків, правопорушень, «удаване» бродяжництво, ситуативна проституція, шахрайство, крадіжки.

2) *Жорсткий тип*. Характерними рисами таких підлітків є безпричинна зміна періодів різного настрою, дратівливість, нестійкість, схильність до апатії, неспроможність передбачати майбутнє і наслідки різних дій. Емансипаційне спрямування та реакції згуртування з однолітками у таких дітей особливо підсилюються у періоди підйому. Самооцінка характеру у цих підлітків формується поступово, шляхом накопичення досвіду «хороших» та «поганих» періодів. Головне завдання вони вбачають у тому, щоб вистояти, не зламатись. Ці підлітки неспроможні розібратися у тонкощах людських стосунків, сильна воля та цілеспрямованість пригнічує їх чутливість і виникає «ефект танку» (необхідність задоволення бажання «взяти своє»).

Для підлітків такого типу характерні наступні форми девіантної поведінки: відкриті зіткнення, напади, вандалізм, завдання тілесних ушкоджень, пограбування, шантаж, рекет.

3) *Дратівливий тип*. У підлітків цього типу нерідко виявляються ознаки невротичності - неспокійний сон, поганий апетит, примхливість, плаксивість, іноді нічні страхи, енурез тощо.

Головними рисами зазначеного типу є підвищена дратівливість, втомлюваність та схильність до іпохондрії. Такі підлітки загальмовані, пасивні, безініціативні, з негнучким консервативним мисленням, схильні всьому вірити, покірно ставляться до влади та авторитетів.

Особливим є ставлення цих підлітків до оточуючих. Якщо хтось їм сподобався, вони готові надавати різноманітні послуги, оточувати його піклуваннями, не питаючи, чи потребує він цього. У такій ситуації вони будуть почувати себе комфортно і пишатись тим, що комусь потрібні. І все-таки, якщо предмет поклоніння довго і вперто не помічає їх, вони будуть страждати. У той же час вони скоріше будуть самотійно переносити труднощі життя, ніж сподіватися на чийсь допомогу. У представників зазначеного типу великий запас терпіння, оскільки вони дуже невибагливі до зовнішніх умов.

4) *Богемний тип*. Характерною рисою таких підлітків є схильність до невротичних захисних реакцій конверсійного типу. Вони використовують симптоми фізичного захворювання як засіб вирішення складних ситуацій або як спосіб уникнення відповідальності.

Біда «богемного» типу особистості у тому, що їм не вистачає глибини і сили волі, щоб прагнути досягнень заради справи, а не заради привернення уваги. Кожен їх вчинок, жест, рух розраховані на глядача, на зовнішній ефект, все у них удаване і театральне. Головна риса таких підлітків - безмежний егоцентризм, ненаситне прагнення постійної уваги до своєї особи, захоплення, здивування, співчуття. Вони емоційні, демонстративні, фізично кволі, вони швидко реагують на все, що відбувається, миттєво змінюють настрій. Хворобливе невміння дотримуватися логіки іноді гіпертрофується у підкреслене бажання відчувати себе діловою людиною. У «богемних» підлітків у кишенях чимало записних

книжок, візитних карток, використаних чеків, квитанцій - все це вони демонструють за будь-якої нагоди.

Серед проявів девіантної поведінки у «богемних» підлітків на першому місті знаходиться суїцидальність, далі вживання спиртних напоїв та здійснення правопорушень (порушення громадського спокою), вживання наркотичних засобів, ситуативна проституція, жебрацтво, прогули, експібіціонізм.

5) *Замкнений тип*. Замкнені підлітки не визнають нікого, окрім самих себе. Їх не приваблює велика кількість людей, вони не докладають жодних зусиль для того, щоб справити враження. Представники цього типу не потребують компанії, віддають перевагу усамотненню, виявляють замкненість, емоційну холодність, що полягає у відсутності турботи, труднощах у становленні емоційних контактів, недостатній інтуїції у процесі спілкування.

Потрапивши до підліткової групи (часто випадково), залишаються «білими воронами». Інколи їх висміюють і навіть жорстоко переслідують однолітки, а через незалежність, холодну стриманість, несподіване вміння відстоювати себе викликають повагу та примушують інших тримати дистанцію у стосунках. Їх захоплення нерідко дивакуваті та стійкі, найчастіше зустрічаються інтелектуально-емоційні хобі.

Серед девіантних форм поведінки можна назвати: суїцид, бродяжництво, грабіжництво, статеві девіації (експібіціонізм, розпусні дії, статеві агресії). Правопорушення, як правило, здійснюються одноосібно.

6) *Злісний тип*. Представники цього типу прекрасно маніпулюють людьми, їх настроями та бажаннями. Вони прагнуть бути у центрі уваги, захоплювати власними ідеями, вести за собою, відчувати силу і владу. Емоційність представників «злісного» типу часто переважає над логікою, однак вони не втрачають шансів виявити ерудованість.

У стосунках з оточуючими відчують себе більш комфортно, ніж є насправді. Вони відзначаються також силою і тривалістю афектів. Реакція емансипації у «злісних» підлітків нерідко протікає дуже важко, може дійти навіть до певного розриву з рідними, до яких у цей момент прокидається надзвичайна злість.

Серед форм девіантної поведінки переважають силові дії проти особистості, корисливі правопорушення, статеві девіації, жебрацький спосіб життя, вживання алкогольних напоїв.

7) *Безцеремонний тип*. Такий підліток відзначається відсутністю вміння довго тримати правильну дистанцію у спілкуванні, він зовсім не розуміється у ставленні людей до себе, тому часто помиляється у знайомствах. Під час спілкування поводить себе часто безцеремонно, може нетактовно втручатися у розмову, любить все розглядати, незважаючи на реакцію оточуючих. Такі люди не визнають своєї провини, навіть якщо формально вибачаються, вони продовжують поводитися, як і раніше. Часто пропонують нереальні у даних умовах плани, через деякий час забувають і пропонують щось зовсім інше, майже ніяк логічно не пов'язане з попереднім, але теж грандіозне.

Поведінка представника цього типу виглядає хаотичною, оскільки, керований власною нестримною цікавістю, підкоряється миттєвому прозрінню, що є для нього достатнім поштовхом до дії. Можна з повною упевненістю сказати, що девіантні дії найчастіше виникають ситуативно, під впливом обставин.

Серед форм девіантної поведінки найчастіше зустрічаються суїцидальні наміри, статеві девіації, вживання спиртних напоїв та наркотичних засобів, дрібні правопорушення (скандали, антигромадська поведінка).

8) *Вразливий тип*. Підлітку цього типу притаманна підвищена вразливість та чуттєвість, через що вони бувають нерішучими та недемонстративними; не люблять суперечок та конфліктів; не можуть дати відсіч агресії або експансії. Найцінніша їх властивість – уміння пристосовуватися до настрою інших, співпереживати, знімати емоційну напругу, заспокоювати. Особистості зазначеного типу не можуть тиснути на інших, кричати, виявляти агресію. Найсильніше покарання - повне ігнорування людини. Характерна риса поведінки - сумлінність у виконанні конкретного завдання.

До форм девіантної поведінки, що не включає протиправної діяльності, можна віднести: уникнення видів діяльності, які виключають значущі міжособистісні стосунки через страх критики, несхвалення та відчуження; нездатність встановлювати стосунки з людьми без гарантій позитивного сприйняття ними; обмеження у близьких стосунках через страх сорому та безглуздості; ставлення до себе як до соціально неадекватного; надзвичайно сильний тиск відповідальності чи зайнятості будь-якими видами діяльності, щоб запобігти виявленню власного невміння.

9) *Обережний тип*. Підліток цього типу дуже погано переносить вольовий тиск. У виявленні почуттів стриманий, інколи відчуває себе невпевнено, тому дотримується норм, прийнятих у суспільстві. У спілкуванні з людьми обережний, боїться опинитися у незрозумілій для нього ситуації. Слабко розбираючись у емоційних тонкощах, він не хоче вплутуватися у конфлікти, намагається уникати їх.

Недоліком підлітків «обережного» типу є слабкість етики, що часом перетворюється на невпевненість, меланхолійність у емоційних оцінках, особливо це помітно у незнайомій навколишній обстановці. Через відсутність здатності розрізняти емоційні нюанси представники цього типу бачать людей у чорно-білих кольорах: поганий-хороший, добрий-злий, друг-ворог тощо.

До форм девіантної поведінки можна віднести їх нестриманість, агресивність, конфліктність.

10) *Скептичний тип*. Це підлітки, які повністю відображають особливості оточуючого соціального середовища. Вони намагаються жити під девізом: «Роби як усі! Не випинайся, все одно це нічого не змінить». Головним недоліком «скептичного» типу можна назвати хворобливе невміння активно виявляти емоції.

Манера мовлення некваплива, часто в'яла, розтягнена. Добре помічає і звертає увагу на невідповідності та суперечливості теорій, поглядів. Моделюючи

поведінку людини на основі власного досвіду спілкування, може детально описати подальшу її поведінку.

Підлітки «скептичного» типу - консерватори за натурою, вони не люблять нового, не терплять змін, бо не можуть швидко адаптуватися до ситуації. Визнають це рідко, щоб не виділятися серед інших. Насправді ж надають перевагу встановленим раз і назавжди правилам та постійному оточенню.

Такі підлітки «за компанію» легко беруть участь у розпиванні алкогольних напоїв, вживанні наркотичних речовин, можуть вчиняти злочини, що виявляються у різноманітних формах сексуальних та гвалтівних дій.

11) Впертий тип. Особливою настановою спілкування підлітків зазначеного типу, яка привертає до себе увагу, є скептицизм оцінок і впертість у судженнях. Такий підліток найбільше цінує стан душевної рівноваги. Важко включається у роботу, - лише через певний час починає активно працювати, присвячуючи себе повністю обраній справі. У практичності йому немає рівних, у поведінці домагається певної незалежності. Цінує дружбу, має чіткі внутрішні переконання та вимоги до себе, яких чітко дотримується. Основні риси «впертого» типу - слабка воля, підвищене навіювання, неможливість виробляти постійні форми реагування. Вразливі, люблять похвалу, але і те, й інше швидко забувають. Вони безініціативні, легко підкоряються думкам більшості. Реакція емансипації формується рано, не відзначається силою та стійкістю.

Аналіз наукових підходів до трактування поняття «девіантна поведінка» свідчить про те, що для його розуміння необхідно ґрунтуватися на міждисциплінарному підході, оскільки воно є предметом дослідження і психології, і соціології, і етики, і медицини, і психіатрії, і кримінології та багатьох інших дисциплін. Саме тому існує чимало розбіжностей у його поясненні, а інтерпретативні варіації визначення сутності ускладнюють використання цього поняття для емпіричної фіксації його проявів. Оскільки у сучасному суспільстві існує загроза значного поширення девіацій деструктивного напрямку, то вважаємо за доцільне акцентувати увагу саме на соціологічній інтерпретації деструктивної девіантної поведінки підлітків.

Систематизація наукових визначень дає підстави стверджувати, що девіантна поведінка підлітків:

-*не відповідає загальновизнаним (прийнятим, офіційно встановленим тощо) соціальним нормам, принципам, стандартам;*

-*носить не тільки деструктивну спрямованість, але й конструктивну;*

-*наносить певної шкоди самій особистості, іншим людям або суспільству;*

-*негативно сприймається оточуючими людьми і не схвалюється ними;*

-*носить як епізодичний характер, так і має стійку повторюваність.*

Власне, можна було б і повністю погодитися із існуючими визначеннями девіантної поведінки, особливо із тими, які подають відомі російські та українські фахівці у цій сфері: Я. Гілінський, О. Змановська, А. Кравченко та ін. Проте, на наш погляд, у цих визначеннях подано скоріше *зовнішній вияв* девіантної поведінки. А сутність явища, як відомо із філософії, означає дві взаємопов'язані категорії онтології, що характеризують *внутрішній і зовнішній*

аспекти буття. Тому для з'ясування сутності девіантної поведінки, ми мусимо виявити не тільки зовнішні її прояви, але й внутрішні властивості, без яких вона існувати не може.

На нашу думку, будь-які девіації (відхилення) у поведінці людини є *результатом неузгодженості її бажань, прагнень, домагань з соціальними нормативами* того середовища, у якому вона діє: живе, виховується, навчається, працює. Коли людина не погоджується, або не сприймає вимоги суспільства, *вона кидає йому виклик у вигляді будь-яких поведінкових відхилень*, зміст яких, звісно, визначається її фізіологічними, психологічними і соціальними якостями. Ми є свідками того, що девіації у підлітковому середовищі (агресія, наркоманія, пияцтво тощо) за своєю метою, наслідками суттєво відрізняються, скажімо, від девіацій серед дорослих (кримінальні та економічні злочини).

Таким чином, погоджуючись із відомими нам визначеннями девіантної поведінки, вірніше, із зовнішніми її проявами, ми пропонуємо доповнити їх внутрішнім змістом, що сприятиме уточненню її сутності.

Саме тому, *девіантна поведінка* визначається як особистий виклик людини, зокрема, підлітка, соціальному середовищу, який породжено неузгодженістю між її особистісними домаганнями і суспільними вимогами (нормами, стандартами, правилами, приписами) та виявляється такими соціально-поведінковими діями та вчинками, що не схвалюються (чи засуджуються) близьким оточенням або суспільством.